

Περιεχόμενα

- I Εισαγωγή 11
- II Τα μη ανθρώπινα: αγάπες και αρέσκειες 25
- III Στοργή 51
- IV Φιλία 81
- V Έρωτας 121
- VI Χριστιανική αγάπη 151

Εισαγωγή

«Ο Θεός είναι αγάπη», λέει ο Ευαγγελιστής Ιωάννης. Όταν ξεκίνησα να γράφω τούτο το βιβλίο, θεωρούσα ότι η ρήση του θα λειτουργούσε ως ένα πολύ ξεκάθαρο μονοπάτι για να εξερευνήσω το θέμα. Θεωρούσα ότι μπορούσα να πω πως κάθε ανθρώπινη αγάπη άξιζε να καλείται «αγάπη» εφόσον έμοιαζε με την αγάπη που είναι ο Θεός. Η πρώτη, λοιπόν, διάκριση που έκανα ήταν μεταξύ της αγάπης προσφοράς και της αγάπης ανάγκης, όπως τις ονόμασα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αγάπης προσφοράς είναι η αγάπη εκείνη που ωθεί έναν άνθρωπο να εργάζεται και να σχεδιάζει και να κάνει οικονομία για τη μελλοντική ευημερία της οικογένειάς του, την οποία δεν θα προλάβει να μοιραστεί ή να δει, γιατί θα πεθάνει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αγάπης ανάγκης, είναι η αγάπη εκείνη που ωθεί ένα παιδί, το οποίο αισθάνεται φόβο ή μοναξιά, στην αγκαλιά της μητέρας του.

Δεν υπήρχε αμφιβολία ποια από τις δύο ήταν περισσότερο σαν την αγάπη που είναι ο Θεός. Η θεία αγάπη είναι η αγάπη προσφοράς. Ο Πατέρας προσφέρει στον Υιό ό,τι είναι και ό,τι έχει. Ο Υιός επιστρέφει τον εαυτό Του στον Πατέρα και επιστρέφει τον εαυτό του τον κόσμο, και για τον κόσμο στον Πατέρα, ξαναδίνοντας τον κόσμο (μέσα από τον εαυτό Του) στον Πατέρα.

Και από την άλλη, τι μπορεί να μοιάζει λιγότερο με αυτό που πιστεύουμε για τη ζωή του Θεού απ' ό,τι η αγάπη ανά-

12 Οι τέσσερις αγάπες

γκης; Εκείνος δεν υστερεί σε τίποτα αλλά η δική μας αγάπη ανάγκης είναι, όπως το έβλεπε ο Πλάτων, «γιος της Ένδειας». Είναι ο ακριβής αντικατοπτρισμός στη συνείδηση της αληθινής μας φύσης. Γεννιόμαστε αβοήθητοι. Μόλις είμαστε εν πλήρει συνειδήσει, ανακαλύπτουμε τη μοναξιά. Έχουμε ανάγκη τους άλλους σωματικά, συναισθηματικά, πνευματικά· τους έχουμε ανάγκη αν θέλουμε να μάθουμε οτιδήποτε – ακόμα και τον ίδιο μας τον εαυτό.

Ανυπομονούσα να γράψω κάποιους σχετικά εύκολους πανηγυρικούς για το πρώτο είδος αγάπης και να απαξιώσω το δεύτερο. Και πολλά απ' όσα σκόπευα να πω, μου φαίνεται ότι ακόμα ισχύουν. Φρονώ ακόμα πως αν το μόνο που αντιλαμβανόμαστε ως αγάπη μας είναι μια λαχτάρα να αγαπηθούμε, τότε βρισκόμαστε σε οικτρή κατάσταση. Εντούτοις δεν θα έλεγα (μαζί με τον δάσκαλό μου, τον ΜακΝτόναλντ) ότι αν αντιλαμβανόμαστε μόνο αυτή τη λαχτάρα, τότε περνάμε για αγάπη κάτι που κάθε άλλο παρά αγάπη είναι. Δεν μπορώ να αρνηθώ τη λέξη αγάπη για την αγάπη ανάγκης. Κάθε φορά που προσπαθώ να σκεφτώ την όλη υπόθεση καταλήγω σε γρίφους και αντιφάσεις. Η πραγματικότητα είναι πολύ πιο σύνθετη απ' ό,τι νόμιζα.

Κατά πρώτον, βιαιοπραγούμε απέναντι στις περισσότερες γλώσσες, ανάμεσά τους και στη δική μας, αν δεν αποκαλέσουμε την αγάπη ανάγκης «αγάπη». Ασφαλώς η γλώσσα δεν αποτελεί αλάθητο οδηγό αλλά εμπεριέχει, παρά τα ψεγάδια της, πολλή γνώση και εμπειρία. Αν αρχίσεις να την περιφρονείς, θα σε εκδικηθεί αργότερα με τον τρόπο της. Και καλύτερα να μην ακολουθήσουμε το παράδειγμα του Χάμι Ντάμιτ κάνοντας τις λέξεις να σημαίνουν ό,τι θέλουμε εμείς.

Κατά δεύτερον, πρέπει να προσέχουμε να μην αποκαλέσουμε την αγάπη ανάγκης «απλώς εγωισμό». Το «απλώς» εί-

Εισαγωγή 13

ναι πάντα επικίνδυνη λέξη. Αναμφίβολα, η αγάπη ανάγκης, όπως όλες οι παρορμήσεις μας, μπορεί να ικανοποιηθεί εγωιστικά. Μια τυραννική και αδηφάγα απαίτηση για στοργή μπορεί να είναι κάτι το φρικτό. Στην καθημερινή ζωή ωστόσο, κανείς δεν λέει ότι ένα παιδί φέρεται εγωιστικά επειδή καταφεύγει για παρηγοριά στη μάνα του· ούτε ένας ενήλικας που στρέφεται στον φίλο του «για συντροφιά». Και δεν σημαίνει ότι εκείνοι, είτε παιδιά είτε ενήλικες, που καταφεύγουν σε κάτι τέτοιο λιγότερο, είναι οι πιο ανιδιοτελείς. Όπου αισθάνεται κανείς την αγάπη ανάγκης ενδεχομένως να υπάρχουν λόγοι για να την αρνηθεί ή να την υποβιβάσει τελείως· όμως το να μην την αισθάνεται είναι γενικά ένδειξη ψυχρού εγωιστή. Εφόσον στην πραγματικότητα χρειαζόμαστε ο ένας τον άλλον («δεν είναι καλό να είναι ο άνθρωπος μόνος¹»), τότε η ανυπαρξία αυτής της ανάγκης ως αγάπης ανάγκης στη συνείδηση κάποιου –με άλλα λόγια, το απατηλό συναίσθημα ότι είναι καλό να είμαστε μόνοι– είναι κακό πνευματικό σύμπτωμα· όπως ακριβώς η έλλειψη όρεξης είναι κακό σύμπτωμα από πλευράς υγείας επειδή οι άνθρωποι έχουν ανάγκη την τροφή.

Τέλος, ερχόμαστε σε κάτι πολύ πιο σημαντικό. Κάθε χριστιανός θα συμφωνούσε ότι η πνευματική υγεία του ανθρώπου είναι ακριβώς ανάλογη της αγάπης του προς τον Θεό. Αλλά η αγάπη του ανθρώπου για τον Θεό, από τη φύση της, πρέπει να είναι κατά κύριο λόγο, και συχνά ολοκληρωτικά, αγάπη ανάγκης. Αυτό είναι προφανές όταν ζητάμε συγχώρεση για τις αμαρτίες μας ή στήριξη στα βάσανα. Αλλά μακροπρόθεσμα είναι ίσως ακόμα πιο προφανές στην αυξανόμενη –διότι αυξανόμενη πρέπει να είναι– επίγνωσή μας ότι όλη

1. Γένεση 2:18.

14 Οι τέσσερις αγάπες

μας η ύπαρξη είναι από τη φύση της μια απέραντη ανάγκη: ατελής, προπαρασκευαστική, άδεια και ταυτόχρονα φορτωμένη, έχοντας απελπιστική ανάγκη Εκείνου που μπορεί να ξεδιαλύνει όσα είναι μπλεγμένα και να τακτοποιήσει ό,τι εκκρεμεί. Δεν λέω ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να προσφέρει τίποτα στον Θεό παρά μόνο την απόλυτη αγάπη ανάγκης. Οι ευλογημένες ψυχές μάς δείχνουν ότι φτάνουν πολύ πιο ψηλά από κάτι τέτοιο. Ωστόσο νομίζω πως θα ήταν οι πρώτες που θα μας έδειχναν ότι αυτά τα ύψη θα έπαυαν να αποτελούν πραγματική θεία χάρη, θα κατέληγαν νεοπλατωνικές ή εντέλει διαβολικές ψευδαισθήσεις, μόλις κάποιος τολμούσε να σκεφτεί ότι θα μπορούσε να ζήσει με αυτές και έκτοτε να αποτινάξει το στοιχείο της ανάγκης. «Το υψηλότερο», λέει η *Μίμηση*, «δεν στέκεται χωρίς το χαμηλότερο». Μόνο ένα θρασύ κι ανόητο πλάσμα θα στεκόταν μπροστά στον δημιουργό του κομπάζοντας «Δεν είμαι ζητιάνος. Σε αγαπώ ανιδιοτελώς». Όσοι πλησιάσουν περισσότερο στην αγάπη προσφοράς για τον Θεό, αμέσως μετά, μπορεί και την ίδια στιγμή, θα χτυπιούνται² και θα εκθέτουν την ένδειά τους μπροστά στον μοναδικό που πραγματικά προσφέρει απλόχερα. Και Εκείνος, ο Θεός, θα το δεχτεί. Απευθύνεται στην αγάπη ανάγκης μας: «Ελάτε σε μένα, όλοι όσοι κοπιάζετε και είστε φορτωμένοι» ή στην Παλαιά Διαθήκη «Πλάτυνε το στόμα σου, και θα το γεμίσω».

Έτσι η αγάπη ανάγκης, η σπουδαιότερη απ' όλες, είτε συμπίπτει ή τουλάχιστον αποτελεί βασικό συστατικό στην ανώτερη, υγιέστερη και πιο ρεαλιστική πνευματική κατάσταση του ανθρώπου. Και υπάρχει ένα πολύ παράξενο επακόλουθο. Ο άνθρωπος πλησιάζει περισσότερο τον Θεό όταν είναι κατά

2. Κατά Λουκάν 18:9-14.

Εισαγωγή 15

μία έννοια λιγότερο σαν τον Θεό. Διότι τι μπορεί να διαφέρει περισσότερο απ' ό,τι η πληρότητα με την ανάγκη, η κυριαρχία με την ταπεινοφροσύνη, η αρετή με τη μεταμέλεια, η απεριόριστη δύναμη με την κραυγή για βοήθεια; Αυτό το παράδοξο, όταν το συνάντησα, με εξέπληξε. Επίσης κατέστρεψε όλες τις προηγούμενες απόπειρές μου να γράψω για την αγάπη. Όταν έχουμε να κάνουμε με αγάπη, συμβαίνουν απ' ό,τι φαίνεται κάτι τέτοια.

Πρέπει να διαχωρίσουμε δύο πράγματα που και τα δύο μπορούν δυνητικά να αποκληθούν «εγγύτητα στον Θεό». Το ένα είναι η ομοιότητα στον Θεό. Ο Θεός έχει δώσει κάποια ομοιότητα με τον Ίδιο υποθέτω, σε ό,τι έχει ποιήσει. Χώρος και χρόνος, με τον τρόπο τους, καθρεφτίζουν το μεγαλείο Του· ολόκληρη η ζωή, αντανακλά τη γονιμότητά Του· η ζωή των ζώων, τη δραστηριότητά Του. Ο άνθρωπος, ως έλλογο ον, έχει μια πιο σημαντική ομοιότητα απ' ό,τι τα παραπάνω με τον Θεό. Πιστεύουμε ότι οι άγγελοι έχουν ομοιότητες που δεν έχει ο άνθρωπος: αθανασία και ενστικτώδη γνώση. Άρα όλοι οι άνθρωποι, καλοί ή κακοί, όλοι οι άγγελοι ακόμα και οι έκπτωτοι, μοιάζουν περισσότερο με τον Θεό απ' ό,τι τα ζώα. Υπό αυτή την έννοια, η φύση τους είναι «πιο κοντά» στη θεία φύση. Αλλά επίσης υπάρχει και αυτό που μπορεί να αποκληθεί εγγύτητα λόγω προσέγγισης. Αν εννοούμε αυτό, οι καταστάσεις στις οποίες ο άνθρωπος βρίσκεται «πιο κοντά» στον Θεό είναι εκείνες στις οποίες πλησιάζει με τη μεγαλύτερη σιγουριά και σπουδή την τελική του ένωση με τον Θεό, το όραμα του Θεού και την απόλαυση του Θεού. Άπαξ και αναγνωρίσουμε την εγγύτητα λόγω ομοιότητας και την εγγύτητα λόγω προσέγγισης, βλέπουμε ότι δεν συμπύπτουν απαραίτητως. Μπορεί να συμπύπτουν, μπορεί και όχι.

Ίσως να βοηθήσει μια αναλογία. Ας υποθέσουμε ότι περ-

16 Οι τέσσερις αγάπες

πατάμε στο βουνό προς το χωριό όπου βρίσκεται το σπίτι μας. Το μεσημέρι φτάνουμε στην κορυφή ενός γκρεμού. Βρισκόμαστε πολύ κοντά στο χωριό, επειδή είναι ακριβώς από κάτω μας. Αν ρίξουμε μια πέτρα, θα πέσει στο χωριό. Αλλά καθώς δεν είμαστε ορειβάτες δεν μπορούμε να κατέβουμε. Πρέπει να πάμε γύρω-γύρω, ένα κύκλο ίσως και οχτώ χιλιομέτρων. Σε διάφορες φάσεις αυτής της *παράκαμψης (détour)* θα βρισκόμαστε, στατιστικά, πιο μακριά από το χωριό απ' ό,τι όταν βρισκόμασταν πάνω από τον γκρεμό. Αλλά μόνο στατιστικά. Από άποψη προόδου θα είμαστε πολύ πιο κοντά στο μπάνιο και το τσάι μας.

Εφόσον ο Θεός είναι ευλογημένος, παντοδύναμος, κυρίαρχος και δημιουργικός, υπάρχει προφανώς η ιδέα ότι η ευτυχία, η δύναμη, η ελευθερία και η γονιμότητα (μυαλού ή σώματος), όπου εμφανίζονται στην ανθρώπινη ζωή, συνιστούν ομοιότητα, και υπ' αυτή την έννοια εγγύτητα με τον Θεό. Κανείς όμως δεν υποθέτει ότι η κατοχή αυτών των χαρισμάτων έχει απαραίτητως σχέση με τον καθαγιασμό μας. Κανένα προσόν δεν είναι διαβατήριο για την επουράνια Βασιλεία.

Στην κορυφή του γκρεμού, βρισκόμαστε κοντά στο χωριό, αλλά όσο κι αν κάτσουμε εκεί, δεν πρόκειται να βρεθούμε πιο κοντά στο μπάνιο ή το τσάι μας. Εδώ λοιπόν η ομοιότητα, και υπ' αυτή την έννοια η εγγύτητα, με Εκείνον, την οποία ο Ίδιος έχει προσδώσει σε κάποια πλάσματα και κάποιες καταστάσεις των πλασμάτων αυτών είναι κάτι ολοκληρωμένο, εγγενές. Ό,τι είναι κοντά Του λόγω ομοιότητας, ποτέ δεν θα είναι πιο κοντά μόνο λόγω αυτού του γεγονότος. Αλλά η εγγύτητα λόγω προσέγγισης εξ ορισμού αυξάνει την εγγύτητα. Και ενώ η ομοιότητα είναι κάτι που μας δίνεται –και μπορεί να ληφθεί με ή χωρίς ευγνωμοσύνη, να χρησιμοποιηθεί εύλογα ή να γίνει αντικείμενο κατάχρησης– η προσέγγιση, ακόμα

Εισαγωγή 17

και αν εκκινείται και στηρίζεται από τη θεία χάρη είναι κάτι που πρέπει να κάνουμε. Τα πλάσματα, όσο κι αν διαφέρουν, είναι φτιαγμένα κατ' εικόνα του Θεού χωρίς δική τους συνεισφορά ή ακόμα και συναίνεση. Αυτό δεν τους κάνει Υιούς του Θεού. Και η ομοιότητα που έχουν λόγω της σχέσης τους με τον Πατέρα δεν είναι αυτή της εικόνας. Είναι, κατά κάποιον τρόπο, κάτι παραπάνω από ομοιότητα, είναι συμφωνία ή συνοχή βούλησης με τον Θεό. Αλλά αυτό συνάδει με τις διαφορές που συζητάμε. Ως εκ τούτου, όπως έχει πει ένας καλύτερος συγγραφέας, η δική μας μίμηση του Θεού σε αυτή τη ζωή –δηλαδή, η ηθελημένη μίμηση, όπως αυτή διαφοροποιείται από οποιαδήποτε από τις ομοιότητες που έχει δώσει στη φύση ή στην κατάσταση μας– πρέπει να είναι μίμηση της ενσάρκωσης του Θεού: το πρότυπό μας είναι ο Ιησούς, κι όχι μόνο ο Ιησούς του Γολγοθά, αλλά ο Ιησούς του ξυλουργείου, των δρόμων, του πλήθους, των θορυβωδών απαιτήσεων και των θυμωμένων αντιθέσεων, της έλλειψης πρεμίας και ιδιωτικότητας, των ενοχλήσεων. Διότι αυτό, το οποίο παραδόξως δεν μοιάζει με τίποτα απ' όσα αποδίδουμε στο θεϊκό, δεν μοιάζει απλώς αλλά είναι η θεϊκή ζωή που λειτουργεί με ανθρώπινους όρους.

Τώρα πρέπει να εξηγήσω γιατί θεωρώ αυτόν τον διαχωρισμό απαραίτητο για τη συζήτηση περί των ειδών της αγάπης. Η ρήση του Ιωάννη ότι ο Θεός είναι αγάπη από καιρό εναλλασσόταν στο μυαλό μου με την παρατήρηση ενός σύγχρονου συγγραφέα (του Ντενί ντε Ρουζμόν) ότι «η αγάπη παύει να είναι δαίμονας μόνο όταν ο δαίμονας παύει να είναι θεός». Κάτι που φυσικά μπορεί να αναδιατυπωθεί ως «αρχίζει να είναι δαίμονας τη στιγμή που αρχίζει να είναι θεός». Αυτή η εναλλαγή μου φαίνεται απαραίτητη δικλείδα ασφαλείας. Αν την αγνοήσουμε, η αλήθεια ότι «ο Θεός είναι

18 Οι τέσσερις αγάπες

αγάπη» μπορεί αθόρυβα να φτάσει να σημαίνει για μας το αντίστροφο, ότι η αγάπη είναι Θεός.

Υποθέτω πως όσοι έχουν αναλογιστεί το ζήτημα θα καταλάβουν τι εννοούσε ο ντε Ρουζμόν. Όλα τα είδη ανθρώπινης αγάπης, στο αποκορύφωμά τους, έχουν την τάση να διεκδικούν μια θεία αρχή. Κάθε αγάπη τείνει να ακούγεται σαν να ήταν η ίδια η βούληση του Θεού. Μας λέει να μην υπολογίζουμε το κόστος, απαιτεί απόλυτη δέσμευση, προσπαθεί να ανατρέψει όλους τους άλλους ισχυρισμούς και υπονοεί ότι οποιαδήποτε πράξη που γίνεται ειλικρινά «από αγάπη» είναι κατά συνέπεια σύννομη, ακόμα και αξιέπαινη. Το ότι η ερωτική αγάπη και η φιλοπατρία προσπαθούν να «γίνουν θεοί» κατ' αυτόν τον τρόπο είναι γενικά αποδεκτό. Αλλά το ίδιο μπορεί να συμβεί και με την οικογενειακή αγάπη. Και με τη φιλία, με άλλον τρόπο. Δεν θα επεκταθώ εδώ, γιατί είναι ένα θέμα που θα συναντήσουμε στα επόμενα κεφάλαια.

Τώρα πρέπει να επισημανθεί ότι κάθε φυσική αγάπη έχει αυτή τη βλάσφημη αξίωση όχι όταν βρίσκεται στη χειρότερη, αλλά όταν βρίσκεται στην καλύτερη, φυσική της κατάσταση. Όταν είναι αυτό που λέγανε οι παππούδες μας «αγνή» ή «ευγενής». Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην ερωτική σφαίρα. Ένα πάθος όλο αφοσίωση και αυτοθυσία θα μας μιλήσει καταπώς φαίνεται με τη φωνή του Θεού. Ο καθαρά ζωώδης ή ρηχός πόθος όχι. Θα διαφθείρει τον εθισμένο σε αυτόν με δεκάδες τρόπους, αλλά όχι έτσι: μπορεί κάποιος να δράσει ωθούμενος από τέτοια συναισθήματα αλλά δεν θα τα σεβαστεί περισσότερο από εκείνον που απλώς ικανοποιεί μια επιθυμία. Η προσωρινή υποχώρηση μιας ανόητης γυναίκας – η οποία είναι στην πραγματικότητα παραχώρηση στον εαυτό της – σε ένα κακομαθημένο παιδί (τη ζωντανή της κούκλα όσο κρατάει η κρίση) είναι πολύ λιγότερο πιθανό να «γίνει

Εισαγωγή 19

θεός» απ' ό,τι η βαθιά αφοσίωση μιας γυναίκας που (πραγματικά) «ζει για τον γιο της». Και τείνω να πιστεύω ότι η αγάπη ενός άνδρα για τη χώρα του, που φουντώνει χάρη στην μπίρα και τις στρατιωτικές μπάντες δεν θα τον ωθήσει να κάνει μεγάλο κακό (ή μεγάλο καλό) για χάρη της. Μάλλον θα εξατμιστεί με περισσότερο τραγούδι και άλλη μια μπίρα.

Και αυτό φυσικά είναι το αναμενόμενο. Τα είδη της ανθρώπινης αγάπης δεν αξιώνουν τη θειότητα μέχρι η αξίωση αυτή να γίνει αληθοφανής. Δεν γίνεται αληθοφανής μέχρι να αποκτήσουν μια πραγματική ομοιότητα με τον Θεό, με την αγάπη που είναι Εκείνος. Ας μη γελιόμαστε. Όλες οι εκφάνσεις της αγάπης προσφοράς είναι στην πραγματικότητα θεϊκές. Και από αυτές, εκείνες που μοιάζουν περισσότερο με τον Θεό είναι εκείνες που είναι πιο απεριόριστες και προσφέρουν ακάματα. Όσα λένε οι ποιητές γι' αυτές είναι αλήθεια. Η χαρά, η ενέργεια, η υπομονή, η προθυμία για συγχώρεση, η επιθυμία για το καλό του αγαπημένου – όλα αυτά είναι μια πραγματική, σχεδόν αξιαγάπητη εικόνα της θείας ζωής. Όταν συμβαίνουν, δικαίως ευχαριστούμε τον Θεό «που έχει δώσει τέτοια δύναμη στους ανθρώπους». Μπορούμε να πούμε, με ειλικρίνεια και κατανόηση, ότι όσοι αγαπάνε πολύ είναι «κοντά» στον Θεό. Αλλά φυσικά είναι «εγγύτητα λόγω ομοιότητας». Δεν προκύπτει «εγγύτητα λόγω προσέγγισης». Η ομοιότητα μας έχει δοθεί. Δεν έχει απαιτητάως σχέση με την αργή και επώδυνη προσέγγιση που πρέπει να είναι η δική μας (αν και όχι χωρίς βοήθεια) δουλειά. Παρά ταύτα, η ομοιότητα είναι ένα μεγαλείο. Γι' αυτό μπορεί να παραγνωρίσουμε το όμοιο για το ίδιο και να δείξουμε για τα είδη της ανθρώπινης αγάπης την άνευ όρων υποταγή που οφείλουμε μόνο στον Θεό. Τότε γίνονται θεοί. Τότε γίνονται δαίμονες. Τότε θα μας καταστρέψουν και θα καταστραφούν. Γιατί οι

20 Οι τέσσερις αγάπες

φυσικές αγάπες που επιτρέπεται να γίνουν θεοί δεν παραμένουν αγάπες. Έτσι εξακολουθούν να λέγονται αγάπες, εντούτοις γίνονται σύνθετες μορφές μίσους.

Οι εκφάνσεις της αγάπης ανάγκης μπορεί να είναι άπληστες και απαιτητικές αλλά δεν έχουν σκοπό να γίνουν θεοί. Δεν είναι αρκετά κοντά (από ομοιότητα) στον Θεό για να το αποπειραθούν.

Απ' όσα έχουν ειπωθεί προκύπτει ότι δεν πρέπει να είμαστε ούτε με όσους εξιδανικεύουν ούτε με όσους απομυθοποιούν την ανθρώπινη αγάπη. Η εξιδανίκευση της ερωτικής αγάπης και της «οικογενειακής αγάπης» ήταν το μεγάλο σφάλμα της λογοτεχνίας του 19ου αιώνα. Ο Μπράουνινγκ, ο Κίνγκσλεϊ και ο Πάτμορ μερικές φορές μιλάνε σαν να πίστευαν ότι το να ερωτεύεσαι ήταν το ίδιο με το να καθαγιάζεσαι· οι μυθιστοριογράφοι συνήθως αντιπαραβάλλουν «στον κόσμο» όχι την Επουράνια Βασιλεία αλλά το σπίτι. Όσοι απομυθοποιούν την ανθρώπινη αγάπη αποδοκιμάζουν ως σαχλαμάρες και συναισθηματισμούς πολλά απ' όσα είπαν οι πρόγονοί τους επαινώντας την αγάπη. Δεν κάνουν άλλο από το να βγάζουν στην επιφάνεια τις βρώμικες ρίζες των διαφόρων ειδών της φυσικής αγάπης. Εγώ όμως θεωρώ ότι δεν πρέπει να ακούμε ούτε τον «υπερβολικά σοφό ούτε τον υπερβολικά ανόητο γίγαντα»³. Το υψηλότερο δεν στέκεται χωρίς το χαμηλότερο. Ένα φυτό πρέπει να έχει ρίζες χαμηλά και φως του ήλιου ψηλά και οι ρίζες πρέπει να είναι βρώμικες. Η βρωμιά είναι στην πραγματικότητα χώμα, αν το αφήσεις στον κήπο και δεν το σκορπίζεις στο γραφείο της βιβλιοθήκης. Οι ανθρώπινες αγάπες μπορεί να είναι εξαίσιες εικόνες

3. Αναφορά στον Άγγλο ποιητή Τζον Κις (1795-1821) και το ποίημα *Υπερίων*.

Εισαγωγή 21

θεϊκής αγάπης. Όχι κάτι λιγότερο. Μα όχι κάτι περισσότερο – εγγύτητες λόγω ομοιότητας που σε μια περίπτωση μπορεί να βοηθήσουν και σε άλλη να εμποδίσουν την εγγύτητα λόγω προσέγγισης. Και κάποιες φορές ίσως και να μην έχουν και μεγάλη σχέση με όλο αυτό.